

УДК 340.14

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7319904>**О.В. ВОЛОШЕНЮК,**

доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук,
доцент, м. Харків, Україна; e-mail: voloshenyuk1966@gmail.com;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8978-0645>

ТІНЬОВІ ФЕНОМЕНИ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

O.V. VOLOSHENYUK,

Ass. Professor, Chair of Fundamental and Juridical Disciplines, Kharkiv National University
of Internal Affairs, Ph.D. in Law, Associate Professor, Kharkiv, Ukraine;
e-mail: voloshenyuk1966@gmail.com;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8978-0645>

SHADOW PHENOMENA IN POLITICAL AND LEGAL REALITY

АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS), КЛЮЧОВІ СЛОВА (KEY WORDS)

Постановка проблеми. Традиційний моністичний підхід до правового регулювання, за якого впорядкування суспільних відносин відбувається шляхом впливу на них централізованої системи юридичних норм, залишає поза увагою той факт, що поряд з офіційно встановленими правовими нормами у суспільстві широко представлені й альтернативні правила поведінки. Тіньове право здійснює хоч і прихований, але відчутний вплив на суспільне життя і, поряд з іншими тіньовими феноменами, є невід'ємною складовою соціальної дійсності. Між тим, серед науковців відсутня єдність стосовно як розуміння сутності тіньових соціальних феноменів, так і їх позитивної чи негативної оцінки, що зумовлює актуальність дослідження вказаної проблематики. **Метою** роботи є розкриття спільних рис тіньових соціальних феноменів з урахуванням особливостей їх прояву у різних сферах політико-правової реальності. **Методологічну** основу статті становлять формально-логічний, системний, формально-юридичний, порівняльно-правовий методи, які в сукупності забезпечили досягнення мети і вирішення завдань дослідження. **Результат.** Встановлено, що процеси тінізації відбуваються майже у всіх сферах суспільного буття, але найбільш небезпечні наслідки вони мають у політиці, економіці і праві. Тіньова політика намагається створити альтернативні офіційним центри та механізми прийняття політичних рішень; тіньова економіка створює умови виробництва товарів, надання послуг та отримання прибутків, що знаходяться поза межами державного контролю та оподаткування; тіньове право пропонує суспільству нормативи, що не відповідають загальноновизнаним правовим стандартам та вимогам чинного законодавства. **Висновки.** Обґрунтовано, що тіньовим феноменам політико-правової реальності притаманні наступні спільні риси: вторинна природа, оскільки вони виникають внаслідок адаптації відповідних суб'єктів до офіційної політики, економіки та права; негативний характер, адже їхні цілі і завдання суперечать загальносуспільним інтересам, а їх функціонування призводить до шкідливих соціальних наслідків; прихований характер, позаяк їх учасники, як правило, віддають перевагу скритим формам діяльності і не прагнуть виходу з тіні.

Ключові слова: тіньовий феномен; тіньова політика; тіньова економіка; тіньове право; політико-правова реальність; правовий плюралізм

Problem statement. The traditional monistic approach to legal regulation, according to which social relations are regulated by the influence of a centralized system of legal norms, ignores the fact that, along with officially established legal norms, alternative rules of behavior are widely represented in society. Shadow law exerts a hidden but tangible influence on social life and, along with other shadow phenomena, is an integral part of social reality. Meanwhile, there is a lack of unity among scientists regarding both the understanding of the essence of shadow social phenomena and their positive or negative assessment, which determines the relevance of the study of the indicated issues. The **purpose** of the work is to reveal the common features of shadow social phenomena, taking into account the peculiarities of their manifestation in various spheres of political and legal reality. The **methodological basis** of the article is formal-logical, systemic, formal-legal, comparative-legal methods, which collectively ensured the achievement of the goal and the solution of research tasks.

Results. It has been established that shadowing processes occur in almost all spheres of social life, but they have the most dangerous consequences in politics, economics, and law. Shadow politics tries to create alternative centers and

mechanisms for making political decisions; the shadow economy creates conditions for the production of goods, the provision of services and the receipt of profits that are outside the boundaries of state control and taxation; shadow law offers society regulations that do not meet generally recognized legal standards and requirements of current legislation.

Conclusions. It is substantiated that the shadow phenomena of political and legal reality have the following common features: secondary nature, as they arise as a result of the adaptation of the relevant subjects to the official politics, economics and law; negative character, because their goals and objectives are contrary to the interests of society as a whole, and their functioning leads to harmful social consequences; latent character, since their participants, as a rule, prefer hidden forms of activity and do not seek to leave the shadows.

Keywords: *shadow phenomenon; shadow politics; shadow economy; shadow law; political and legal reality; legal pluralism*

Постановка проблеми

Нормативна регламентація суспільних відносин являє собою складний процес, що розвивається під впливом різноманітних економічних, політичних, культурних, ідеологічних та інших факторів. У сучасній юридичній науці і практиці переважає моно-юридичний підхід, за якого правове регулювання на певній території здійснюється з єдиного офіційно визнаного центру, підкріплено примусовою силою держави та забезпечує існування централізованого правового порядку. Разом із тим, і серед представників правового монізму існує усвідомлення того, що поряд з офіційно встановленими правовими нормами у суспільстві можуть існувати й альтернативні правила поведінки, які не мають характеру формальної визначеності та загальнообов'язковості, однак здійснюють значний вплив на динаміку суспільних відносин і, в окремих випадках, надають певному соціуму рис своєрідності і неповторності. Для характеристики подібного масиву норм у юридичній науці використовуються терміни "псевдоправо", "фактичне право", "неофіційне право", "тіньове право" тощо.

Проблематика тіньових феноменів активно дискутується представниками соціальної філософії, правової науки, юридичної антропології, економіки та культурології. Зокрема, О.Ю. Мамичев та С.С. Шестопал досліджують позаправове і тіньове функціонування публічної влади; вивченню специфічних рис тіньового права присвячені роботи В.М. Баранова, С.В. Бірюкова, О.В. Малька, Ю.О. Тихомирова, О.М. Трикоз. О.Ю. Калінін розглядає тіньове право з позицій структурно-функціонального підходу, С.В. Васильєва – з точки зору розвитку самоорганізації та саморегулювання, В.В. Бочаров розкриває культурно-антропологічні особливості його формування, Т.В. Михайліна аналізує причини і прояви тіньової правотворчості, О.В. Овсієнко і О.О. Чуприна досліджують особливості співвідношення тіньової економіки і права тощо. Втім, серед науковців відсутня єдність стосовно визначення як природи, причин і наслідків даного

соціального явища, так і його позитивної чи негативної оцінки.

Метою статті є розкриття спільних рис тіньових феноменів з урахуванням особливостей їх прояву у різних сферах політико-правової реальності. Її *новизна* полягає у поєднанні системного та компаративного підходів до характеристики досліджуваного явища. *Завданнями статті* є визначення основних аспектів прояву тіньових феноменів у публічно-політичній діяльності, в економічних та правових відносинах, характеристика наслідків їх впливу на політику, економіку і право, встановлення їх зв'язку з іншими негативними явищами (корупція, правовий нігілізм тощо).

Процеси тінізації відбуваються майже у всіх сферах суспільного буття, оскільки будь-які соціальні нормативи не можуть охопити абсолютно всі життєві ситуації та відобразити інтереси усіх суб'єктів. Отже, намагання вийти за рамки існуючих стандартів може мати об'єктивну та суб'єктивну природу.

Тіньові феномени у публічно-політичній діяльності

Політичне життя у сучасних умовах має певну інституційну структуру і розвивається в рамках усталених організаційних форм та у відповідності з нормами чинного законодавства. Водночас, слід визнати той факт, що не всі владні рішення приймаються на основі норм права, у багатьох випадках державні інституції мають свободу розсуду, що зумовлено не лише складністю та багатогранністю державної діяльності, а й динамічністю, а часом і неповторністю суспільних відносин, з якими має справу держава. Однак, слід розрізняти публічно-політичну діяльність, яка, з одного боку, може бути хоча і не врегульована правом, але по суті відповідати чинному конституційно-правовому ладу та духу інституційно-правового порядку [1, с.382], а з іншого – діяльність, що розвивається поза існуючим правопорядком. Приміром, на переконання відомого німецького науковця К. Шмітта

(Schmitt, 1916), державна влада має справу переважно з винятковими ситуаціями. Порядок, за якого поведінка всіх суб'єктів підпорядкована нормам права, є результатом діяльності держави в умовах хаосу і нестабільності; за таких умов держава діє поза правом і фактично створює право. У найскладніші для держави моменти єдиним виходом для встановлення порядку може бути диктатура, якщо немає інших шляхів запобігання анархії та усунення небезпеки громадянської війни [2, с.7]. Більш того, сувереном і можна вважати лише того суб'єкта, який у процесі прийняття рішення в умовах "виняткового випадку" задля подолання кризи виходить за межі правових норм [3, с.23]. Для К. Шмітта (Schmitt, 1916), позаправова діяльність взагалі виступає критерієм "підтвердження" верховенства влади в державі, а здатність до позаправових форм владарювання є атрибутивною властивістю будь-якої державної волі, її характерною ознакою порівняно з іншими формами політичної влади [1, с.381].

Ю.С. Пивоваров у своєму ґрунтовному дослідженні звертає увагу на той факт, що однією з характерних та найважливіших властивостей російської системи публічного управління є її позаправовий або, точніше, неінституційно-правовий характер, що проявляється у можливості створення різного роду надзвичайних органів, діяльність яких чітко не регламентована правом та нерідко має секретний характер [4, с.17]. Слід зазначити, що така практика суперечить базовим засадам правової держави, оскільки створює реальну небезпеку неконтрольованого тиску на громадянське суспільство та непропорційного обмеження прав і свобод людини. В Україні подібна практика є неприпустимою, що, зокрема, підтверджується положенням ст.125 Конституції України, згідно з яким створення надзвичайних та особливих судів не допускається [5].

У сучасній науковій літературі доводиться, що деякі позаправові форми державного впливу на суспільні процеси через свою ефективність, корисність, адекватність соціально-політичному розвитку суспільства можуть отримати підтримку соціуму та у подальшому навіть здобути інституційно-нормативне оформлення [6, с.21]. Такі процеси є цілком зрозумілими, оскільки, за словами Л. Фрідмана (Friedman, 2019), поява у політичному житті суспільства неправових практик пов'язана з появою "порожнеч" у праві або з демонстрацією офіційною системою публічного владарювання нездатності оперативно вирішу-

вати наявні проблеми. Виникнення вакууму в офіційній системі або її неадекватність вирішуваним соціально-політичним завданням, конфліктам, протиріччям змушує суспільство сформувати тіньові структури та механізми в обхід офіційної системи [7, с.279]. Поряд із цим, у публічному секторі можуть формуватися неформальні канали комунікації, міжособистісні зв'язки та маніпулятивні технології управління суспільними стосунками, зумовлені прагненням політичної еліти захистити власні "корпоративні" інтереси, уникнути контролю суспільства й держави шляхом перенесення в "тінь" процесу розпорядження ресурсами [8, с.285]. Внаслідок цього формується особливий світ, що протистоїть офіційній інституційній системі та знаменує вихід посадових осіб та політиків за межі правового простору, формування невідконтрольних закону і громадянському суспільству центрів перерозподілу ресурсів [9, с.72]. Саме такі процеси, на нашу думку, слід вважати тіньовими, оскільки вони існують поряд з офіційними, але не прагнуть виходу з тіні. Їх небезпека полягає у тому, що вони, будучи приховані від громадськості, не коригуються публічно, і це дозволяє деяким політично та економічно потужним тіньовим суб'єктам формулювати нелегальні правила соціальної взаємодії, які суперечать моралі, соціальній справедливості, громадському інтересу. Крім того, у суспільстві запускаються процеси безперервної деформалізації правил і норм, у ході яких офіційні правила значною мірою заміщуються тіньовими та врешті-решт вбудовуються у стійку систему неформальних відносин, виконуючи функцію камуфлювання останніх [1, с.383–384].

Тіньові феномени у економіці

Неформальні економічні відносини розвиваються, як правило, внаслідок відставання права від економічних процесів та як реакція на неякісні, неефективні правові приписи у сфері економіки [10, с.65]. Аналіз економічної ситуації в Україні свідчить про переважання "сірого" сегмента економіки, де економічна діяльність відповідає чинному законодавству, але періодично виходить за межі правового поля. Це пов'язано з тим, що правовий каркас вітчизняної економіки створює достатню економічну мотивацію для масового перебування її суб'єктів у неформальному секторі. Його найбільшими вадами є: недосконалість дозвільних процедур та численні адміністративно-регуляторні бар'єри на шляху розвитку бізнесу; порушення зв'язку між соці-

льно-економічними правами та обов'язками громадян; розмитість відповідальності за прийняття владними суб'єктами рішень, які впливають на розподіл ресурсів тощо [11, с.100–103].

Однак така економічна ситуація не є унікальним українським явищем. Відомий перуанський економіст Ернандо де Сото (Hernando de Soto) вказує, що у будь-якому суспільстві економічні суб'єкти порівнюють витрати й доходи, пов'язані з дотриманням законів, та ризику й прибутку, зумовлені переходом у неформальний сектор, на підставі чого приймають рішення про свою участь у відповідному секторі економіки. При цьому до витрат законослухняності відносяться витрати доступу до бізнесу (реєстрація, ліцензування, землевідведення тощо) та витрати продовження діяльності (сплата податків, бюрократичні процедури, дотримання стандартів, втрати від неефективної системи судочинства і т. ін.). У свою чергу, як зазначає Де Сото (De Soto, 2002), витрати участі у тіньовому секторі економіки включають розходи на ухилення від покарання, на трансферт ресурсів з неформального сектору до легального, зростання відсоткових ставок на тіньовому ринку капіталу, ризик недотримання ділових зобов'язань, незахищеність права власності тощо [12, с.132–170].

Тіньова економіка може бути визначена як сукупність соціальних, економічних та правових відносин між окремими індивідами, групами індивідів та інституційними одиницями стосовно виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг, видів економічної діяльності суб'єктів господарювання, результати яких, за різних причин, не враховуються, не контролюються і не оподатковуються державою та (або) спрямовані на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [13, с.10]. Вона охоплює легальну незареєстровану економіку, неформальну економіку (легальне фіктивне виробництво товарів і надання послуг); нелегальну "підпільну" економіку (що містить порушення у межах дозволеної економічної діяльності), та кримінальну "незаконну економіку" (здійснення заборонених видів діяльності, що тягне за собою кримінальну відповідальність) [13, с. 18]. Так чи інакше, у більшості випадків тіньові економічні практики тісно пов'язані з корупційними проявами. За цільовою ознакою виокремлюються наступні стратегії корупційної поведінки: стратегія адаптації (громадяни та підприємці для отримання односторонніх переваг використовують дефекти державного регулювання); стратегія ухилення

(намагання мінімізувати контакти з державою); стратегія "безвихідності" (вступ у корупційні зв'язки з-за відсутності альтернативних способів вирішення проблеми); стратегія "захоплення держави" (встановлення бізнесом тіньового контролю над процесом прийняття владних рішень); стратегія "захоплення бізнесу" (встановлення владою тіньового контролю над суб'єктами господарювання) [14, с.6–7].

Тіньові феномени у праві

Дослідження права в сучасних історичних умовах має базуватися на усвідомленні об'єктивного факту існування в межах юрисдикції держави різних соціальних груп з розбіжними цінностями та власними уявленнями про належну організацію міжсуб'єктних зв'язків. За словами Ж.-Л. Бержеля (Bergel, 2012), юридична практика будь-якого суспільства включає множинність різноманітних юридичних укладів, що утворюють власну ієрархію та інколи конкурують між собою при їх застосуванні до тотожних юридичних ситуацій [15, с.274]. Організація і функціонування різноманітних соціальних інститутів на засадах демократії передбачає широкий розвиток самоорганізації і саморегулювання, коли під час укладання та реалізації політичних угод, у ході партійного будівництва, розвитку громадського контролю, участі громадян у вирішенні суспільно-корисних завдань суб'єкти слідуєть самостійно розробленим правилам і стандартам [16, с.39–42]. Крім того, з позицій мультикультуралізму та глобального правового плюралізму, кожна з наявних культур має право не тільки на створення власної колективної ідентичності, а й на встановлення власних норм [17, с.64], причому, на думку Р. Міхелса (Michaels, 2019), недержавне право також прирівнюється до закону [18, с.14].

Все це свідчить про те, що держава не має монопольного права на встановлення загальнообов'язкових правил поведінки, однак не всі наявні у суспільстві недержавні нормативні масиви можна назвати тіньовим правом. Наприклад, Г.М. Ланова вказує на три самостійні недержавні форми існування групового права – корпоративне, релігійне і тіньове, кожна з яких має елементи нормоустановлення, правозабезпечення і нагляду, що наближує їх до механізму функціонування державного права. Зокрема, у механізмі дії корпоративного права нормовстановлення представлено діяльністю керівників корпорації щодо створення формальних норм, що регулюють корпоративну поведінку, право-

забезпечення – визначенням та застосуванням різного роду санкцій та заохочень, а нагляд – функціонуванням інститутів, діяльність яких фактично зводиться до виявлення умов та факторів, які сприяють відхиленню від вимог корпоративних норм, та "купірування" випадків їх порушення на ранніх стадіях, що забезпечує недопущення настання відчутної шкоди для корпоративного порядку [19, с.26–30]. Однак, тіньове право має суттєву відмінність від корпоративного та релігійного (до яких, на нашу думку, слід додати звичаєве право в умовах юридичного плюралізму), оскільки останні нормативні системи перебувають у єдиному ціннісному полі з державним правом та здійснюють позитивне "дорегулювання" суспільних відносин, а тіньове право не просто формально протистоїть офіційному праву, воно у переважній більшості випадків є соціально шкідливим.

Разом із тим, не слід спрощено сприймати тіньове право як виключно негативний феномен. Приміром, О.М. Трикоз вказує на три варіанти впливу тіньового права на офіційне: негативний, позитивний і прогресивний. Негативний вплив тіньового права проявляється в руйнуванні офіційного права та ослабленні охоронної функції сучасної держави; позитивний вплив може полягати у тому, що тіньове право нерідко підтримує систему офіційного права, сприяє ефективній реалізації його нормативних приписів; а прогресивний вплив – у створенні нових, більш досконалих офіційних норм і інститутів як реакція на існування тіньового права [20, с.19]. Інакше кажучи, тіньове право або знесилює формальне право та його інститути, або протидіє їм, або породжує корисні соціальні регулятори, або сприяє формуванню нових правових регуляторів [21, с.17].

У деяких державах Азії та Південної Америки користь від існування тіньового права полягає у тому, що воно дозволяє вижити соціально незахищеним верствам населення. Наприклад, у Пакистані протягом багатьох років існує проблема незаконних поселень в передмісті Карачі, легалізація яких призвела би до значного підвищення ціни житла. Тіньові відносини у цій сфері за участю корумпованих чиновників зрештою дають можливість отримувати житло малозабезпеченим громадянам [22, с.322]. Турецькі жінки, які мешкали у бідних околицях Стамбула, після приєднання турецької економіки до світового ринку почали працювати вдома, перетворюючи своє житло на маленькі фабрики, де іноді працювали понад 70 годин на тиждень.

Працюючи нелегально, як зазначає Дж. Вайт (White, 2002), вони не лише здобували економічну вигоду, але й заслуговували на підтримку з боку громади (отримуючи статус "iyi kadın" – "хорошої жінки") [23, с.20–22]. Подібні приклади свідчать про те, що у традиційних суспільствах окремі тіньові практики можуть сприйматися не як прояви соціальної патології, а як цілком легітимні явища, укорінені у психології соціуму.

Попри це, на нашу думку, тіньове право, виконуючи деякі позитивні функції та сприяючи вирішенню окремих локальних проблем, є шкідливим у більш довготривалій перспективі, оскільки руйнує довіру до офіційної системи права та створює загрозу існуючому правовому порядку. Воно може виникати внаслідок формування організованих систем асоціальної поведінки (мафія, злочинні угруповання); внаслідок пошуку способів "обходу" незручних вимог чинного законодавства громадянами, які у всіх інших випадках є "законослухняними". У подібних випадках тіньове право є одним з чинників формування стійкого правового нігілізму та навіть більш небезпечного феномену переродження правосвідомості. Якщо правовий нігілізм заперечує цінність права, то перероджена правосвідомість свідчить про абсолютне, сутнісне його викривлення, яке інколи спирається на досить детальну аргументацію, але насправді спотворює ідею права, підкорює її виключно особистим інтересам. Масове переродження правосвідомості спостерігається, зокрема, у злочинній субкультурі [10, с.29].

Висновки

Тіньові явища є доволі розповсюдженими практично у всіх сферах соціальної взаємодії, але найбільш небезпечні наслідки їх існування спостерігаються у політиці, економіці і праві. Тіньова політика намагається створити альтернативні офіційним центри та механізми прийняття політичних рішень; тіньова економіка створює умови виробництва товарів, надання послуг та отримання прибутків, що знаходяться поза межами державного контролю та оподаткування; тіньове право пропонує суспільству нормативи, що не відповідають загальноновизнаним правовим стандартам та вимогам чинного законодавства.

Тіньовим феноменам політико-правової реальності притаманні наступні спільні риси: *вторинна природа*, оскільки вони виникають як реакція на офіційні "аналоги", демонструють намагання відповідних суб'єктів адаптуватися до легальної політики, економіки та права, викорис-

тати існуючі у них вади, прогалини і перепони в процесі реалізації власних інтересів; *негативний характер*, адже їхні цілі і завдання суперечать загальносуспільним інтересам, вони перебувають у стані конфронтації з офіційною політикою, економікою і правом, а їх функціонування призводить до шкідливих соціальних наслідків; *прихований характер*, позаяк їх учасники докладають багато зусиль забезпеченню скритності своєї діяльності і, як правило, не прагнуть виходу з тіні. Щоправда, тіньове право може виникнути також і внаслідок намагання держави встановити правовий порядок, що суперечить традиційному, якщо офіційна влада не допускає можливості існування у суспільстві альтернативних нормативних систем. У цьому випадку певні соціальні групи можуть прагнути легалізації тіньового права, однак це є винятком, що тільки

підкреслює загальне правило.

Отже, тіньові феномени є достатньо небезпечними соціальними явищами, що потребують достатньої уваги з боку суспільства, подальшого поглибленого наукового дослідження та системного підходу щодо їх подолання.

Конфлікт інтересів

Текст даної статті виконаний автором самостійно. Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів або порушення права інтелектуальної власності будь-яких третіх осіб.

Вираз вдячності

Стаття підготовлена відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мамычев А. Ю. Шестопал С. С. Внеправовое и теневое функционирование публичной власти. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 381–384.
2. Schmitt, Carl. (1916). Diktatur und Belagerungszustand, in: *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, 38, S. 138–162.
3. Шумський Л. М. Політичний погляд К. Шмітта в контексті побудови сучасної правової держави. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія "Питання політології"*. 2017. Вип. 32. С. 22–27.
4. Пивоваров Ю. С. Русская политическая традиция и современность. М.: ИНИОН РАН, 2006. 256 с.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text> (дата звернення: 27.01.2023).
6. Barker R. Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2003. 170 p.
7. Lawrence M. Friedman. A History of American Law, 4th ed. New York: Oxford University Press, 2019. 864 p.
8. Скар О. М. Політичні практики суб'єктів політичної взаємодії: спроба класифікації. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*. 2012. Вип. 13. С. 279–290.
9. Соловьев А. И. Латентные структуры управления государством, или Игра теней на лике власти. *Политические исследования*. 2011. № 5. С. 70–98.
10. Михайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
11. Овсієнко О. В., Чуприна О. О. Тіньова економіка та право: аналіз взаємодії. *Економічна теорія та право*. 2016. № 4 (27). С. 97–106.
12. De Soto E. The Other Path: The Economic Answer to Terrorism. New York: Basic Books, 2002. 273 p.
13. Кіржецький Ю. І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні. Львів: Ліга-Прес, 2013. 198 с.
14. Левин М. И., Сатаров Г. А. Коррупция в России: измерение и классификация. *Вопросы экономики*. 2012. № 10. С. 4–30.
15. Bergel J.-L. Théorie générale du droit. Paris: Dalloz, 2012. 400 p.
16. Васильева С. В. Саморегулирование и самоорганизация в системе демократии: внутри права, по ту сторону права или параллельно ему? *Сравнительное конституционное обозрение*. 2009. № 5. С. 39–51.
17. Підскальна О. М. Генеза дискурсу мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Житомир, 2021. 226 с.
18. Ralf Michaels. Global Legal Pluralism and Conflict of Laws. Oxford: OUP. 2019. 20 p.
19. Лановая Г. М. Неюридические формы существования права организующего типа. *История государства и права*. 2013. № 12. С. 26–30.
20. Завальнюк В. В. Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 12–21.

21. Калинин А. Ю. Теневое право с позиций структурно-функционального подхода. *Юридическая наука*. 2011. № 4. С. 16–20.
22. Бочаров В. В., Гегамян В. Г., Дьяков Н. Н. Социально-культурная антропология народов Азии и Африки в востоковедческом дискурсе. *Вестник СПУ. Востоковедение и африканистика*. 2021. Т. 13. Вып. 3. С. 312–330.
23. White J. *Islamist Mobilization in Turkey. A Study in Vernacular Politics*. Seattle and London: University of Washington Press, 2002. 304 p.

REFERENCES

1. Mamychyev, A. YU., & Shestopal, S. S. (2016). Vnepravovoye i tenevoye funktsionirovaniye publichnoy vlasti [Extra-legal and shadow functioning of public authority]. *Baltiyskiy gumanitarnyy zhurnal*, Т. 5, 4(17), 381–384 (in Russ.).
2. Schmitt, Carl. (1916). Diktatur und Belagerungszustand. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, (38), 138–162.
3. Shumskyy, L. M. (2017). Politychni pohlyady K. Shmitta v konteksti pobudovy suchasnoyi pravovoyi derzhavy [Political views of K. Schmitt in the context of building a modern legal state]. *Visnyk KHNU imeni V. N. Karazina. Seriya "Pytannya politolohiyi"*, (32), 22–27 (in Ukr.).
4. Pivovarov, YU. S. (2006). *Russkaya politicheskaya traditsiya i sovremennost* [Russian political tradition and modernity]. M.: INION RAN (in Russ.).
5. *Konstytutsiya Ukrayiny* [Constitution of Ukraine]. Zakon Ukrayiny (28.06.1996 No. 254k/96-VR). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (in Ukr.).
6. Barker, R. (2003). *Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 170 p.
7. Lawrence, M. Friedman. (2019). *A History of American Law*, 4th ed. New York: Oxford University Press, 864 p.
8. Sknar, O. M. (2012). Politychni praktyky subyektiv politychnoy vzayemodiyi: sproba klasyfikatsiyi [Political practices of subjects of political interaction: an attempt at classification]. *Problemy politychnoy psykholohiyi ta yiyi rol u stanovlenni hromadyanyna Ukrayinskoyi derzhavy*, (13), 279–290 (in Ukr.).
9. Solovyev, A. I. (2011). Latentnyye struktury upravleniya gosudarstvom, ili Igra teney na like vlasti [Latent structures of state administration, or the play of shadows on the face of power]. *Politicheskyye issledovaniya*, (5), 70–98 (in Russ.).
10. Mikhaylina, T. V. (2018). *Rol intehratyvnoho potentsialu pravosvidomosti u reformuvanni pravovoyi systemy* [The role of the integrative potential of legal awareness in reforming the legal system]. Vinnytsya: DonNU imeni Vasylya Stusa (in Ukr.).
11. Ovsiyenko, O. V., & Chupryna, O. O. (2016). Tinova ekonomika ta pravo: analiz vzayemodiyi [The shadow economy and the law: an analysis of the interaction]. *Ekonomichna teoriya ta pravo*, 4(27), 97–106 (in Ukr.).
12. De Soto E. (2002). *The Other Path: The Economic Answer to Terrorism*. New York: Basic Books. 273 p.
13. Kirzhetskiy, YU. I. (2013). *Tinova ekonomika ta napryamy yiyi podolannya v Ukraini* [Shadow economy and ways to overcome it in Ukraine]. Lviv: Liha-Pres (in Ukr.).
14. Levin, M. I., & Satarov, G. A. (2012). Korruptsiya v Rossii: izmereniye i klassifikatsiya [Corruption in Russia: measurement and classification]. *Voprosy ekonomiki*, (10), 4–30 (in Russ.).
15. Bergel, J.-L. (2012). *Théorie générale du droit*. Paris: Dalloz. 400 p.
16. Vasilyeva, S. V. (2009). Samoregulirovaniye i samoorganizatsiya v sisteme demokratii: vnuri prava, po tu storonu prava ili parallelno yemu? [Self-regulation and self-organization in the system of democracy: inside the law, on the other side of the law or parallel to it?]. *Sravnitelnoye konstitutsionnoye obozreniye*, (5), 39–51 (in Russ.).
17. Pidskalna, O. M. (2021). *Geneza dyskursu multykulturalizmu: sotsialno-filosofskyy analiz* [The genesis of the discourse of multiculturalism: a socio-philosophical analysis]. Candidate's thesis (09.00.03). Zhitomir (in Ukr.).
18. Ralf, M. (2019). *Global Legal Pluralism and Conflict of Laws*. Oxford: OUP. 20 p.
19. Lanovaya, G. M. (2013). Neyuridicheskiye formy sushchestvovaniya prava organizuyushchego tipa [Non-legal forms of existence of organizing type law]. *Istoriya gosudarstva i prava*, (12), 26–30 (in Russ.).
20. Zavalnyuk, V. V. (2014). Ofitsiyne ta neofitsiyne pravo: antropolohichne doslidzhennya [Official and unofficial law: an anthropological study]. *Aktualni problemy polityky*, (51), 12–21 (in Ukr.).
21. Kalinin, A. YU. (2011). Tenevoye pravo s pozitsiy strukturno-funktsionalnogo podkhoda [Shadow law from the standpoint of the structural-functional approach]. *Yuridicheskaya nauka*, (4), 16–20 (in Russ.).

22. Bocharov, V. V., Gegamyayn, V. G., & Dyakov, N. N. (2021). Sotsialno-kulturnaya antropologiya narodov Azii i Afriki v vostokovedcheskom diskurse [Socio-cultural anthropology of the peoples of Asia and Africa in the Oriental discourse]. *Vestnik SPU. Vostokovedeniye i afrikanistika*, 13(3), 312–330 (in Russ.).
23. White, J. (2002). *Islamist Mobilization in Turkey. A Study in Vernacular Politics*. Seattle and London: University of Washington Press, 304 p.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СТАТТЮ (ARTICLE INFO)

Published in:

Форум права: 74 pp. 90–97 (1).

Related identifiers:

10.5281/zenodo.7319904

http://forumprava.pp.ua/files/090-097-2023-1-FP-Voloshenyuk_9.pdfhttp://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2023_1_9.pdf**License (for files):**[Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)**Received:** 06.02.2023**Accepted:** 28.02.2023**Published:** 08.03.2023**Available online:** 08.03.2023**Cite as:**Волошенко, О. В. (2023). Тіньові феномени у політико-правовій реальності. *Форум Права*, 74(1), 90–97.<http://doi.org/10.5281/zenodo.7319904>Voloshenyuk, O. V. (2023). Tinovi fenomeny u polityko-pravoviy realnosti [Shadow Phenomena in Political and Legal Reality]. *Forum Prava*, 74(1), 90–97. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7319904>